

Миљана М. Матић

Музеј Српске православне цркве у Београду – Србија
e-mail: maticmiljana@yahoo.com

УДОВИЧИНА ЛЕПТА: МЕТАФОРА КТИТОРСКОГ ДАРА У СРПСКОМ ПОСТВИЗАНТИЈСКОМ СЛИКАРСТВУ

Апстракт: У раду се анализира скупина ктиторских портрета насталих између 1564. и 1606. године у српском зидном сликарству из времена обновљене Пећке патријаршије у оквиру којих су заступљени молитвени текстови са парафразом параболо о удовичиној лепти. Са прилогом сиромашне удовице од две лепте, описаном у јеванђеоској причи (Лука 21, 1–4; Марко 12, 41–44), изједначава се „мали принос“, „мали труд“ и „мољење“ ктитора, који се на крају рада разматра у склопу теологије приношења дара Богу.

Кључне речи: ктиторски портрети, зидно сликарство 16. и 17. века, молитвени текстови, параболо о удовичиној лепти, обновљена Пећка патријаршија, дар

У годинама после пропасти српске Деспотовине (1459), а посебно након обнове самосталности Пећке патријаршије (1557), средњовековну задужбинарску традицију на себе преузимају припадници црквене јерархије – патријарси, митрополити, епископи, јеромонаси и монаси, као и мирјани вишег друштвеног статуса – спахије-хришћани, племенски кнезови, занатлије и групе верника. Истраживањем ктиторске делатности на територији под јурисдикцијом Пећке патријаршије, као и у манастиру Хиландару, издвојена је скупина од скоро педесет ктиторских портрета Срба у зидном сликарству и иконопису 16. и 17. века, укључујући и раздобље које је претходило обнови Патријаршије.¹ Ови портрети, поред тога што пружају могућност сагледавања бројних слојева њиховог значења – типолошког, иконографског, социолошког и др., дозвољавају да се анализом текстова који их прате дође до одређених, до сада неуочених, а значајних закључака. Један од њих тиче се духовног аспекта ктиторства и начина на који су одређене, веома истакнуте личности током овог раздобља поимале ктиторство и приношење дара Богу.

Иконографска тема ктиторских портрета у византијској и српској средњовековној уметности, као и у поствизантијском раздобљу, по својој природи сложена је и вишезначна. У почетку искључиво вотивна, током векова доживела је различите промене у погледу изгледа, места приказивања и порука које је саопштавала.² Тежња да се сложена природа ктиторства представи језиком слике коју прате натписи и одабрани текстови, довела је до коришћења низа симболички изнијансираних иконографских формула ктиторских представа, усвојених у сликарству 16. и 17. века из традиција српске средњовековне уметности и уметности Византије и земаља њеног

¹ Ови портрети обрађени су у магистарском раду: Матић 2008.

² На примеру византијског царског портрета: Grabar 1936; Velmans 1971, 93–148.

културног круга. Ктиторске представе позног раздобља српског средњег века следиле су древне обрасце приказивања донатора, обогаћене новим слојевима значења и развијане у складу са сложеним друштвеним приликама и околностима живота православних Срба у Османској империји.

Да су приношење дара и даривање Богу за српске ктиторе 16. и 17. века имали посебно значење, указује, између осталог, једна скупина ктиторских представа насталих између 1564. и 1606. године. На њима је анализом текстова исписаних на свицима у рукама ктитора, односно у непосредној близини модела храма, уочено понављање особене парафразе из јеванђеоске параболе о удовичиној лепти. Реч је о седам ктиторских портета, насликаних у пет храмова: Светом Николи Дабарском – Бањи код Прибоја (1564), Будисавцима (1568), Морачи (1574), Светој Тројици Пљеваљској (1592, 1594/1595) и Пиви (1604–1606). Међу наведеним примерима могуће је издвајати две скупине: донаторске представе које су у потпуности настале током 16. и почетком 17. века (Будисавци, Тројица Пљеваљска, Пива), и у другој половини 16. столећа поновљене и досликане ктиторске композиције чији је први слој живописа настао у средњем веку (Свети Никола Дабарски, Морача).

Непосредно после обнове Пећке патријаршије (1557), након што је почетком шездесетих година 16. века залагањем патријарха Макарија, херцеговачког митрополита Антонија и новобрдског митрополита Дионисија завршена архитектонска реконструкција седишта митрополије, великог дабарског храма посвећеног Светом Николи – Бање код Прибоја, скупина најбољих сликара тога времена обновила је 1564. године живопис у наосу и припрати.³ Том приликом су услед оштећености у потпуности поновљени ктиторски портрети на јужном зиду наоса, првобитно насликани око 1329. године.⁴ Ради се о представама светог краља Стефана Уроша Трећег Дечанског и Стефана Душана са моделом дабарског храма, којима је придодата фигура још једне личности.⁵ Та трећа фигура у ктиторском низу, гледано са истока, насликана је на јужном зиду западно од прозора, непосредно изнад источног аркосолијума.⁶ Истрвеног бојеног слоја, оштећена фигура архијереја наставља низ историјских личности пред патроном цркве, Светим Николом Мирликијским. Представљени архијереј приступа у погнутом ставу, а одевен је у полиставрион са омофором, испод кога има стихар, епитрахил и надбедреник. Означен је као: *арх... .. с(в)т(а)го храма сѣбѣ*.⁷ Осим нимба, разазнаје се да је приказана личност била насликана са краћом косом и брадом. Левом руком привија на груди склопљено јеванђеље, а о зглобу десне шаке има развијени свитак причвршћен врпцом. Из натписа уз лик трећег ктитора данас се може растумачити само почетак титуле коју је Владимир Петковић 1925. године прочитао као „архиепископ“, али не и име „Никола“, које се тада видело.⁸ У старијој литератури

---

3 Ново датирање живописа у Бањи, којим је измењена у литератури до недавно опште прихваћена хронологија стварања пећке сликарске радионице, доноси: Пејић 2009, 120–123 и даље.

4 Пејић 2009, 125.

5 Пејић 2009, 121, 124–128, 258 сл. 84–85, 103.

6 Пејић 2009, 126 сл. 85.

7 Пејић 2009, 258. Не треба искључити могућност да је титула „архиепископ“, коју су прочитали и Петковић (1925, 28), касније и Пејић (2009а, 188), представљала „историјски фалсификат“. Дабарски архијереј Никола је 1328. године носио титулу епископа, а не архиепископа, али је са неодговарајућом титулом („митрополит“) био поменут и у натпису из 16. века изнад улаза у наос цркве Светог Николе Дабарског. Пејић 2009, 121, 123.

8 Уз оштећени лик трећег у низу ктитора у наосу Бање Владимир Петковић је 1925. године прочитао: *никола архієписк(о)пъ ... ктиторъ с(в)т(а)го храма сѣ(о)* (Петковић 1925, 28). И Сретен Петковић (Петковић 1965, 173) и Гордана Бабић (Бабић 1979, 334) заступали су ово становиште.

углавном је било прихваћено да је реч о ктиторском портрету дабарског епископа Николе Трећег. Новија истраживања сликарства у Бањи преиспитала су изнова ову идентификацију, постављајући тезу да се ради о накнадно досликаној представи, пошто би у 14. stoleћу представљање локалног епископа уз владаре-ктиторе био преседан⁹, те да на основу хијерархијског чина архиепископа и свитка, у лику трећег ктitora „треба препознати Макарија Соколовића, архиепископа пећког“ и „новог ктitora–обновитеља“.¹⁰ Због чињенице да је натпис са именом трећег ктitora био читљив 1925. године – када је први пут објављен, као и да је представљени архиепископ у полиставриону, уместо у сакосу – који одговара свечаном богослужбеном орнату архиепископа, ово мишљење је оспорено.¹¹ Од титуле трећег ктitora у наосу Бање данас су преостала тек три почетна слова¹². Иако је патријарх Макарије често био титулисан као архиепископ¹³, више детаља у вези идентификовања ове личности наводи на опрез. Спорну појединост, којој не налазимо аналогije ни на једном ктиторском портрету насталом у 14., а ни у 16. и 17. веку, представља сликана врпца помоћу које, сасвим неуобичајено, са зглоба шаке представљеног архиепископа виси развијени свитак. Услед оштећености бојеног слоја данас је тек делимично читљив на њему исписани текст. Реч је о молитвеном обраћању Светом Николи, у коме се ктиторски дар пореди са удовичином лептом: „Светитељу Христов Никола, прими од нас (...) принос (...) као две удовичине лепте ...“.¹⁴ Текст свитка у целини гласи: ѿ ѿце ѿ... .. блко ѿстивкѣм велнокѣ ...тн лъарс... вен падѣом ...р ...вѣ рникъ бѣ... ..лѣвдас ...моштннкъ кв... олн ...ы стлю хр нноклаед приди от нас ...къ тѣбѣ пот(ъ)ца[нне] ... ..дне како [вѣдове] двѣ чет[е] ... мѣ ... ктѣ... .. с(вѣ)т(н) аз ...щѣн... сданин.¹⁴ Овај атрибут трећег донатора у наосу Бање највероватније је по жељи нових ктitora накнадно придодат у руку епископа Николе приликом обнове његове представе у другој половини 16. века.¹⁵ На такав закључак упућују иконографија приказаног архиепископа, полиставрион – уместо сакоса¹⁶, те појава удвојених атрибута (развијеног

Василије Марковић као потврду недвосмисленог учешћа епископа Николе Трећег у обнови Бање у 14. веку истиче натпис на гробу његове мајке, монахиње Марте, сахрањене крај цркве, што је било искључиво право ктitora и чланова његове породице. Стојановић 1902, 27, бр. 57; Марковић 1925, 115–116. Наведено разматра: Пејић 2009, 104–105, 126–127 сл. 72.

9 Иако ретки, примери сликања архиепископа и епископа крај српских владара у средњем веку уочени су у Матенчу и параклису Светог Григорија Богослова цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Војводић 2010, 60–62 сл. 13, 15.

10 Пејић 2009, 128 и 126–128; Пејић 2009а, 188–191.

11 Војводић 2010, 55 нап. 77; Стародубцев 2012, 531 нап. 43. О сакосу као одежди пећких патријараха након 1459. године: Стародубцев 2012, 530–532.

12 Пејић 2009, 258.

13 Пејић 2009, 127; 2009а, 185–191.

14 Натпис доносимо по читању Светлане Пејић (Пејић 2009, 258), изузимајући место „дрѣ цт“, које смо рашчитали са снимка.

15 Ово разматра и Пејић 2009, 127.

16 Историјске композиције и постхумне представе црквених достојанственика не могу се посматрати у истој равни са њиховим ктиторским портретима. У историјској композицији Опела новобрдског митрополита Дионисија у спољашњој припрати Грачанице Макарије Соколовић (означен као патријарх) носи полиставрион, али је тик наспрам ове сцене Макаријев ктиторски портрет, на коме је одевен у сакос, а иза њега су митрополит херцеговачки Антоније и почивши Дионисије у полиставрионима. Петковић 1965, 110–111, 122–123, 125–126, 171–173; Петковић 1978, 210–211; Тодић 1988, 245–261; Петковић 1995, 37, 303, 305–311, 317–326; Стародубцев 2012, 530–532 (где се разматрају сви ктиторски портрети пећких патријараха у зидном сликарству 16. и 17. века). Пећки патријарх Пајсеј је на историјском постхумном портрету са иконе из Музеја у

свитка и склопљеног јеванђеља), којима се не одликује ни једна ктиторска представа пећких патријарха, укључујући и Макарија Соколовића.¹⁷ Иконографија трећег ктитора у наосу Бање саобразна је начину на који су и током 16. и 17. века у српском сликарству приказивани митрополити и епископи у својству ктитора – са једном руком молитвено испруженом, и са склопљеним јеванђељем у другој руци.¹⁸ У молитвеном обраћању патрону храма, исписаном на свитку, трећи ктитор у наосу Бање „говори“ у множини („прими от нас“), и у име друге двојице донатора који између себе држе конкретну представу дара у виду модела храма. Треба истаћи да су тројица архијереја из породице Соколовића – Макарије, Антоније и Дионисије 1573/1574. године насликани и натписом означени као ктитори у ктиторско-историјској композицији у припрати Бање – при чему Макарије као бивши патријарх који се повлачи са трона, старац седе браде, у монашком руху.¹⁹

Свитак са метафором о удовичиној лепти насликан је 1568. године у оквиру ктиторског портрета патријарха Макарија Соколовића у Будисавцима код Пећи, његовој задужбини и метохи Пећке патријаршије.²⁰ Патријарх Макарије је у Будисавцима приказан на јужном зиду наоса, у првој зони, са моделом једнокупног храма цркве Преображења у рукама. Означен је као „архиепископ и обновитељ (...) и ктитор светог храма овог“.²¹ Представљен је као особа крупније грађе, краће седе браде и седе косе која се спушта до рамена, са тонзуром на глави.²² Одевен је у свечану архијерејску одежду – окер сакос украшен везеним вегетабилним и геометријским мотивима, дуж рубова богато украшен бисерима. Преко сакоса носи омофор са тамно мрким крстовима. Испод сакоса се види стихар, а везене наруквице такође красе бисери. Десном руком придржава развијени бели свитак црвеног почетног слова, насликан испод дара који приноси Господу у виду модела храма. У непосредној близини портрета ктитора, на западној страни југоисточног пиластра, чеоно је приказан Христос на престолу.²³ Текст исписан на свитку који први патријарх обновљене Српске цркве држи у руци

Равени одевен у фелон и гологлав. Радојчић (1975), 283–286; Пајић, Д'Амико 2016, 498–500 сл. 17 са литературом у нап. 58; Матић 2017, 318–319, 495 сл. 361, кат. бр. 336.

17 Склопљено јеванђеље у левој руци не појављује се као атрибут пећких патријарха када су у својству ктитора сликани током 16. и 17. века, па се у том смислу не може равноправно с ктиторским разматрати историјски постхумни портрет патријарха Јована Кантула у цркви Светих Апостола у Пећи, где је он по жељи патријарха Пајсеја насликан са јеванђељем и свитком, одевен у сакос са омофором. Petković 1965a, 237–249; Кајмаковић 1977, 54.

18 На овај начин приказани су митрополити Антоније и Дионисије у грачаничкој спољашњој припрати, одевени у полиставрионе (Антоније и са надбедреником). Стародубцев 2012, 531 са старијом литературом у нап. 42. Митрополит Дионисије је у припрати Светог Николе Дабарског насликан у фелону са омофором, молитвено испружене леве руке, док у покривеној десници има склопљено јеванђеље. Пејић 2009, 130–134 сл. 88; Стародубцев 2012, 531 нап. 43 (изузимајући место где је омашком наведено да је Дионисије у припрати Бање приказан у полиставриону).

19 За ново датирање сликарства у припрати и објашњење ктиторско-историјске композиције: Пејић 2009, 130–134 сл. 88.

20 Као обновитељ храма Макарије Соколовић означен је у ктиторском натпису изнад улазних врата, на западној страни наоса. У њему се наводи да су се на месту садашње цркве некада налазиле велике површине зрелих шума, као и да је манастир затечен порушен. Ивановић 1961, 113, 128 сл. 2.

21 Види: Ивановић 1961, 114, 128 сл. 3.

22 Овај ктиторски портрет патријарха Макарија окарактерисан је као један од „најлепших и најверније сликаних ликова у фреско–сликарству Србије XVI века“. Ивановић 1984, 187.

23 Ивановић 1961, 122. Види: Петковић 1965, 192–193. О програму живописа у Будисавцима: Ивановић 1961, 118–124.

представља његово молитвено обраћање Христу: „Владико милостиви Госпде Иеусе Христе, Сине и Слово Бога живог, к Теби припадам и Теби се молим благоме Владци: прими овај мој мали принос као што си примио две удовичине лепте“ – вл(а)д(н)ко м(н)л(о)стиве г(оспод)н нс(о)в(се) х(рист)е, с(н)не и слово б(ог)а живаго тегѣ припад(а)емъ и тегѣ се м(о)лнм(ъ) вл(а)годн вл(а)д(н)цѣ прииди сѣ мое малое приношеніе какож(е) приел(ъ) еси вдовіе двѣ цѣти.²⁴

Манастир Морачу је обнова Пећке патријаршије 1557. године затекла у тешком стању. Храм је запуство почетком 16. века, па је седам деценија чекао на обнову.²⁵ Након што су извршене градитељске преправке, залагањем игумана Томе са братијом, уз помоћ верних предвођених кнезом Вукићем Вучетићем, изведено је осликавање наоса, завршено 23. октобра 1574. године, о чему сведочи ктиторски натпис.²⁶ Недуго затим, у време игумана Мојсија – 1577/1578. године, живописана је припрага.²⁷ Два ктитора у Морачи насликана су 1574. године у наосу како држе свитке са текстовима у којима је у виду метафоре парафразирана парабола о удовичиној лепти.²⁸ У југозападном углу наоса, изнад саркофага који обележава гроб ктитора, насликан је оснивач манастира, Стефан Вукановић, натписом означен као „краљ“.²⁹ Реч је, као што је познато, о доследно пресликаној копозицији која је била приказана на уништеном слоју сликарства из треће четвртине 13. века.³⁰ Стефан Вукановић одевен је у хламиду са мотивом једноглавих орлова, обрубљену тракама са нашивеним бисерима. На глави носи бисерни венац чији лук иде преко темена. Приказан је у позном животном добу, дуге, скоро потпуно седе косе и браде средње дужине.³¹ Њега Христу који седи на престољу приводи Пресвета Богородица, у чијој је руци свитак са текстом молитве ктитора Стефана Вукановића: „О свеблагі Госпде, прими принос овог свог раба као што си примио и удовичине две лепте“ – ѿ всебл(а)гн г(оспод)н прииди приношеніе раба своего сего какоже прииднаъ еѣ и вадови две цети.³² Свитак у Богородичиној руци представља позни „додатак“ средњовековном решењу композиције, коју је сликар донекле изменио смањујући је и збијајући приказане личности како би направио места за увођење фигура нових ктитора – игумана Томе и кнеза Вукића Вучетића, чија је представа због недостатка простора једина насликана у наставку, на западном делу западног зида.³³

24 Текст натписа прочитали смо са фотографије. Милан Ивановић је свитак рашчитао овако: вл(адн)ко м(н)л(о)стиве г(оспод)н нс(о)в(се) х(рист)е с(н)не и слово б(ог)а живаго тегѣ припадеъ и тегѣ се м(о)лнмъ вл(а)годн вл(а)д(н)цѣ прииди сѣ мое малое приношеніе какож приел си въ довіе двѣцѣ ти : Ивановић 1961, 122.

25 Петковић 1986, 42.

26 Стојановић 1902, 219, бр. 710; Петковић 1965, 174; Петковић 1986, 42.

27 Петковић 1986, 42; Војводић 2006, 73–74; Поповић 2006, 63 (са старијом литературом).

28 Петковић 1986, 42 табла 15, сл. 9–10. Трећи ктитор, игуман Тома, држи свитак са текстом: ѿ прѣнста мати б(о)жна ї ѿ дне грешнеи споденї х(рист)ѿу вл(а)д(н)ци да прииди(т)ь малое потрѣженіе како же и прѣлае. Натпис доносимо по: Поповић 2006, 65. О ктиторским композицијама у католикону манастира Морача: Петковић 1965, 138–139, 174–176; Петковић 1986, 42–43, 50; Војводић 2006, 73–92; Поповић 2006, 55–72.

29 О Стефановој краљевској титули на портрету у Морачи: Војводић 2006, 76–80; Поповић 2006, 64–65.

30 Петковић 1986, 45–46; Војводић 2006, 90.

31 Војводић 2006, 75–76. Ктиторски портрет Стефана Вукановића у припрати, где је приказан као великосхимник, нешто је млађи од првобитног портрета у наосу. Војводић 2006, 86.

32 Војводић 2006, 74–75 сл. 1. Текст молитве ктитора са свитка у руци Богородице доносимо по: Поповић 2006, 65.

33 Петковић 1986, 45–46, табла 15; Војводић 2006, 76 и даље. Изгледа да је после обнове Пећке патријаршије, приликом „освежавања“ ктиторске композиције у наосу Милешеве 1567/1568.

Овим решењем указано је, између осталог, на тежњу нових донатора да „делотворност својих молитава утемеље на ауторитету првих ктитора“.³⁴ Ктиторски портрет Вукића Вучетића изузетно је реалистичан, а кнез је највероватније насликан у својству предводника групе мањих приложника, уз неоспорно велике личне заслуге у обнови сликарства католикона Мораче. Означен је натписом – (кне)ъ воукинкъ воуцетиъ³⁵ и приказан као човек у зрелим годинама, краће седе косе и кратких седих бркова и браде. Одевен је у кафтан обрубљен крзном изнутра и споља, посебно на раменима, док се испод огртача види бели оковратник. Окренут је удесно, леву руку је испружио у молитви, док у десној држи свитак са речима своје молитве упућене Пресветој Богородици. Део молитве у коме се помиње приношење дара, упоређеног са две удовичине лепте, писан је у множини, јер кнез Вукић Вучетић иступа у име више приложника: „О Мати Божија, и мене грешног спомени Христу Владици да прими и наш мали труд као што је примио две удовичине лепте“ – ω м(а)тн б(о)жна и ω дне грешнед спомені х(рист)оу в(ла)д(н)це да прн(мн)тъ ї наше млаоє потрѹжденіє іакоже прнелъ еси вдовн две цѣтн).³⁶

Манастирски храм посвећен Светој Тројици код Пљеваља подигнут је средином 16. века заслугом игумана Висариона. Четири деценије касније, 1592. године, саграђена је припрата и живописана руком сликара попа Страхиње из Будимље, средствима монаха Георгија Поблаћанина³⁷, његовог сина јеромонаха Ананије и Георгијевог братанца спахије Војина, како то сведочи натпис изнад средњих врата у цркви.³⁸ Том приликом је један од ктитора – монах Георгије, представљен са свитком чији текст садржи метафору о ктиторском дару и две удовичине лепте.³⁹ Будући најугледнији у групи поменутих донатора, Георгије је насликан на десној половини западног зида како носи модел грађевине која представља веома стилизовани приказ Тројичког храма. Приказан је као старац седе браде средње дужине, одевен у окер мандију са аналавом и љубичастим огртачем, са кукуљицом на глави. Благо је окренут удесно и молитвено се обраћа малом Христу, кога у наручју држи Пресвета Богородица, насликана на левој страни западног зида како седи на престољу. Георгије у левици држи развијени свитак са текстом који гласи: „Прими Господе и моје мало мољење као што си [примио] и две лепте жене удовице“ – прїмн г(спод)н и моє млаоє молѣнїє іакоже (є)ї и жєнн вдовнцн две цѣтє. Јеромонах Ананија насликан је иза Богородичиног престола, а спахија Војин следује Георгију.

Када је сликар поп Страхиња из Будимља 1594/1595. године живописао и наос манастира Света Тројица Пљеваљска,⁴⁰ том приликом је још један у низу ктитора овог угледног манастирског средишта приказан како држи свитак са текстом у коме се наводи метафора о две удовичине лепте. Реч је о јеромонаху Висариону, првом ктитору и игуману Свете Тројице код Пљеваља, који је у јесен 1544. или најкасније у лето 1545.

године – а не првобитно, како је мислио Војислав Ђурић (Ђурић 1992, 16 сл. 1), у руци Богородице која приводи ктитора Владислава такође био досликан развијени свитак. Војводић 2015.

34 Поповић 2006, 65.

35 Натпис смо прочитали са снимка.

36 Натпис смо прочитали са снимка.

37 Јеромонах Георгије је у натпису означен топонимским прилогом „Поблаћанин“, који асоцира на место његовог порекла – Поблаће код Пљеваља, где је пре замонашења имао висок друштвени статус и поседе у близини манастира, између Брезнице и Поблаћа. Томовић 2010, 47 сл. 4.

38 Петковић 1965, 188; Петковић 1974, 19 нап. 47 (калк натписа на стр. 16–17). Упореди: Стојановић 1902, бр. 835; Петковић 1935, 39–40.

39 Томовић 2010, 42–49.

40 Петковић 1965, 188.

године био старешина тројичког монашког братства, што је забележено у прологу који се чува у манастиру.⁴¹ Висарион је насликан на јужном зиду наоса, у јужном броду храма, иза ликова апостола Матеја, Марка, Андреја, Вартоломеја, Филипа и Светог Трифуна.⁴² Одевен је у тамноплаву мандију са аналавом и цинобер огртачем, а на глави има кукуљицу. Смерно приступа Христу на престолу држећи у десној руци модел једнобродног једнокупног храма, док у левој има развијени свитак. На отвореним страницама Исусовог кодекса исписан је текст јеванђеља по Матеју (11, 28): *прндете кь мнѣ всн трѣждагоушен се н обрѣмене азъ по...ю вы.*⁴³ Текстом молитве на свитку јеромонах Висарион обраћа се Христу речима: „Прими Господе моје мало мољење као [што си примио] удовичине две лепте“ – *приндн г(оспод)н моє малое м(о)леніє какож(е) жен(н) вдовнцн (две) цѣт(е).*⁴⁴

Последњи у низу српских ктитора са свитком чији текст садржи метафору о дару и удовичној лепти приказан је у манастиру Пива, на слоју сликарства из 1604–1606. године. Реч је о представи монаха на источној половини јужног зида западног травеја наоса цркве, где је ктиторска композиција пролазом подељена на два дела.⁴⁵ Неуобичајено композиционо решење на јужном зиду одаје условљеност малим расположивим површинама намењеним за представе ктитора, при чему је храм Успења Богородице приказан два пута – једном у рукама ктитора-монаха, други пут непосредно изнад пролаза. На источној половини зида, у горњем левом углу, насликана је Пресвета Богородица са малим Христом на крилу, како седи на престолу. Окренута је удесно, одакле јој приступају монах и још један несигнирани ктитор – мухамеданац, чија је фигура измештена на западну половину зида. Представа ктитора – монаха веома је оштећена. Приказан је у зрелом животном добу, краће рије браде, одевен у монашку ризу тамноплаве боје и огртач дугих рукава, са смеђим крзном на крајевима. Огрнут је тамнозеленим плаштом обрубљеним широком траком, а на глави има једноставну црну кукуљицу. Фигура Богородице пропорционално је значајно мања од фигуре ктитора који је окренут ка Богородици са Христом и у десној руци држи модел цркве Успења, представљене у виду масивне високе грађевине са двосливним кровом. Уместо на свитку, како је то уобичајено, текст молитвеног обраћања ктитора Богородици исписан је у два реда, непосредно изнад крова храма у његовим рукама. Услед оштећености бојеног слоја, натпис је само делимично читљив. У првом реду исписан је одељак чији је крај уништен: *(п)рес(ве)та в(огороди)це приндн (м)о(леніе)...*, а наставља се у другом реду парафразирањем удовичиног прилога од две лепте: *какоже х(ристо)с (он)он вдовнцн (д)ве цете* – „Пресвета Богородице, прими моленије ... као [што је] Христос [примио] оној удовици две лепте“. Будући да није сачуван натпис са именом и титулом уз лик ктитора, тешко је

41 У једном уништеном натпису који је објављен у изводу, помиње се да је Висарион (пре замонашења Василије) основао Тројички манастир заједно са братом Савом и сином архијерејом Никифором, као и да га је касније обновио игуман Јоаким. То би сугерисало да се Висарион замонашио у позним годинама и повукао у манастир. Петковић 1974, 15–19; Томовић 2010, 42.

42 Петковић 1974, 189.

43 Натпис доносимо по читању Сретена Петковића (Петковић 1974, 134), исправљеном на основу старих и нових фотографија.

44 Исто.

45 Манастирска црква посвећена Успењу Богородице живописана је у неколико наврата: наос храма осликан је 1604–1606. године, о чему сведочи ктиторски натпис, док је живописање припрате започео поп Страхиња из Будимље 1604. године, а завршио зограф Јован 1625/1626. године у време игумана Аврамија, настојањем војводе Павла Драгичевића и Дуке Вуковића са рођацима. Стојановић 1902, 267, 314 бр. 949, 950, 1177; Петковић 1965, 198–201; Петковић 1995, 61–67, 77–80, 91–93, 97–98.

поузвано идентификовати монашку фигуру, па и са сигурношћу установити да ли је реч о првом ктитору Пиве, херцеговачком митрополиту и потоњем патријарху српском Саватију Соколовићу, заслужном за оснивање манастира „трудом и подвигом и ценом злата“.⁴⁶ Такву идентификацију отежава и чињеница да приказана личност није означена нимбом, који је и у средњем веку, и током 16. и 17. столећа, красио представе српских архијереја-ктитора, чак и онда када су били у монашком руху.⁴⁷ Тек треба размотрити да ли би ктитор–монах насликан у наосу Пиве седамнаест година након Саватијевој смрти, можда могао бити игуман Пиве, јеромонах Симеон, који се заједно са „богољубивом братијом“ манастира у време патријарха Јована и митрополита Леонтија између 1604. и 1606. године старао да се „трудољубиво живописе ова црква“.⁴⁸

Табела 1. Молитвени текстови српских ктитора са метафором о удовичиној лепти

1564	Свети Никола Дабарски – Бања код Прибоја: наос	епископ Никола Трећи: ѿ ѿце ѿ... .. блго чстнвѣмъ велнокѣ ...тн лѣарс... вен падлѣомъ ...р ...кѣ рнык бѣ... ...лѣвдас ...моцтннкѣ кв... оан ...ы стлау хр ннколаемъ прндн ѿт нас ...кѣ тебѣ пот(ъ)ща[нне] ... ..дне ѿко [вѣдоке] двѣ цѣт[е] ... мѣ ... ктѣд... .. с(вѣ)т(н) аз ...щѣн... свдннн
1568	Будисавци наос	патријарх Макарије Соколовић: вл(а)д(н)ко м(н)л(о)стнѣвѣ г(оспод)н нс(о)в(се) х(рнст)ѣ, с(н)не н слово б(ог)а жнвгаго тебѣ прнпад(а)емъ н тебѣ се м(о)лнм(ъ) вл(а)гомъ вл(а)д(н)цѣ прндн сѣ мѣе малѣе прнношеніе ѿкож(ѣ) прнел(ъ) есн вѣдовіе двѣ цѣтн
1574	Морача наос	Стефан Вукановић: ѿ всевл(а)гн г(оспод)н прнді прнношеніе раба своего сего ѿкоже прнднлѣ есї н вѣдовн двѣ цѣтн кнез Вукић Вучегић: ѿ м(а)тн б(о)жна н ѿ дне грешнелѣ споленї х(рнст)ѣу в(ла)д(н)це да прн(мн)ть ї наше малѣе потрѣженїе ѿако же прнелѣ есн вѣдовн двѣ цѣтн
		монах Георгије Поблаћанин: прїмн г(оспод)н н мѣе малѣе мѣлѣнїе ѿкоже (есї) н женн вѣдовнцн двѣ цѣте

46 Стојановић 1902, 267, бр. 949. Види и: Шекуларец 1991, 51 и даље.

47 Попут архиепископа Данила Другог у цркви Богородице Одигитрије у Пећи, рашког митрополита Јоаникија у Новој Павлици или патријарха Макарија Соколовића у припрати Бања код Прибоја. Петровић 1983, 245–246 цртеж 2, 5; Валтер 1991, 354–360 сл. 1; Пејић 2009, 130–134 сл. 88.

48 Стојановић 1902, 267, бр. 950. У време игумана Симеона црква Успења Богородице у Пиви добила је монументални иконостасни крст. Војводић, Живковић 2014, 206 сл. 1; Матић 2017, 182, 218, 436 сл. 204, 237 кат. бр. 148. Када су приказивани као ктитори, игумани нису сликани са нимбом. Тимотијевић 2008–I, 24 сл. 5; Тимотијевић 2008–II, 23 са литературом у нап. 80.

1592 1594/1595	Света Троица Пљеваљска припрата, наос	јеромонах Висарион: прииди г(оспод)и идоє малое м(о)ленїе ѡ кож(е) ж ен(и) в ѡдвонци д вѣ ц ѣт(е)
1604–1606	Пива наос	монах–китор: (п)рес(вє)та б(огородн)це прииди м(о)ленне...ѡкоже х (р)исто(с) с (он)он в ѡдвонци д вѣ ц ете

На основу сачуваних и размотрених примера, у овом тренутку могуће је закључити да парафразирање параболе о удовичиној лепти у текстовима исписаним на свицима ктитора представља особену праксу која је у српској средини заживела током друге половине 16. и почетком 17. века. Развијени свитак са молитвеним текстом као атрибут ктитора, иконографска је појединост која се уочава тек у српској уметности позног средњег века и у поствизантијском раздобљу, али у целини посматрано и тада представља реткост.⁴⁹ У односу на укупан број сачуваних киторских портрета у српском сликарству 16. и 17. века – близу педесет, парафраза параболе о удовичиној лепти заступљена је на седам. Паралелно са ишчезавањем молитве коју су ктитори у симболичном смислу „изговарали“ приносећи свој дар Христу, Пресветој Богородици и светима, почетком 17. века нестаје и свитак као атрибут ктитора, последњи пут заступљен на киторској представи митрополита Виктора са грачаничке иконе Свете Февроније (1607/1608).⁵⁰ Треба истаћи да ликове ктитора из наведене групе краси нимб, знак припадности црквеној власти⁵¹, изузимајући представе монаха из Пиве и Вукића Вучетића – кнеза из реда мирјана. Да метафора о киторском дару и удовичиној лепти није била сасвим заборављена ни у познијем раздобљу, сведочи пример киторског портрета архимандрита Герасима у хиландарском параклису Покрова Пресвете Богородице из 1740. године.⁵² Герасим је у монашком руху, на глави има камилавку са велом. Није означен нимбом, у левој руци држи модел храма и бројаницу, док се десном молитвено обраћа Пресветој Богородици са Христом на престолу, пропорционално умањеној и смештеној у горњи десни угао – слично решењу примењеном у Пиви почетком 17. века. Киторски натпис, исписан испод Богородичиног престола, гласи: ѡ пред(н)лостнѣ мати божїа прииди сен малн трѣдѣ ѡт ѡубога раба твоєго ѡкоже прнетѣ с(н)нѣ твои и б(о)гѣ нашѣ вѡдвонци двѣ цѣте :⁵³

Током средњег века, у српској средини може се уочити спорадична употреба парафраза о удовичиној лепти у текстовима јавне намене.⁵⁴ У аренги преписа повеље краља Душана Немањића манастиру Светог Петра и Павла на Лиму⁵⁵, на пример, Душан наводи да се трудио да сачува заповести својих претходника, поучен њиховим житијима, како би задобио Небеско царство и угодни добрим делима Господу „Страшном“, „Ономе који узима дух кнезовима, страшнијем од царева земаљских, а опет благом човекољупцу Који прима и моли од нас добру и искрену намеру, као што су Авељев принос, Аврамова жртва и *две лепте оне удовице*“.⁵⁶ Помен удовичине лепте у

49 Пејић 2009, 127.

50 Матић 2017, 149, 367–368, 437–438, сл. 163, кат. бр. 153 (са старијом литературом).

51 О нимбу као знаку припадања световној и црквеној власти: Војводић 2012, 336–337.

52 Војводић 1998, 259–250 сл. на стр. 260.

53 Натпис смо прочитали са фотографије.

54 О парафразирању старозаветних и јеванђеоских тема у дипломатичком материјалу: Вујошевић 2002, 227–247; Вујошевић 2008, 69–78.

55 Повеља је издата 25. октобра 1343. године. Чува се у манастиру Хиландару и једна је од четири лимске повеље. Вујошевић 2004, 45–69.

56 Вујошевић 2004, 48–49, 52.

овом контексту представља пример употребе уопштене текстуалне формуле – какве су биле и парафразе страха Божијег, љубави према Богу или подражавања прецима у склопу језика тзв. „политичке теологије“.⁵⁷ У средњем веку није уочен обичај парафразирања параболе о удовичиној лепти крај ктиторских портрета српских владара, а пример наведен у тексту повеље више је релативно ретко коришћено опште место, него учестала и препознатљива појава везана за владарску идеологију. Ни на ширим просторима на којима су неговане византијска и поствизантијска уметност нисмо успели да пронађемо аналогију исписивању текста са метафором о прихватању ктиторског дара као што је Христос примио две лепте сиромашне удовице. У оквиру ктиторских представа сачуваних у руској, бугарској и румунској поствизантијској уметности, као и у светогорским манастирима, није уочена текстуална формула поређења ктиторског дара са две удовичине лепте.⁵⁸ Треба приметити да је у овим скупинама ктиторских портрета још уочљивије ишчезавање свитка као атрибута у рукама донатора. У будућности тек треба утврдити порекло метафоре о удовичиној лепти увидом у поствизантијско наслеђе Балкана, посебно Грчке, чији богати, скоро непрегледни споменички фонд, може понудити евентуално разрешење овог, за сада отвореног питања. Тек након тога биће могуће доношење суда о томе да ли метафора о удовичиној лепти има општи значај и може ли се окарактерисати као особеност српског сликарства у односу на поствизантијско сликарство у целини. Већ сада се из показаног материјала да закључити да је молитвени текст са метафором о удовичиној лепти један од тоposa српског поствизантијског ктиторства, посебно друге половине 16. и почетка 17. века, којим се истиче суштина приношења ктиторског дара, о чему ће бити речи у наставку.

О приношењу дара Богу

„Заиста вам кажем: ова сиромашна удовица метну више од свију који међу у храмовну благајну. Јер сви метнуше од сувишка својега; а она од сиротиње своје метну све што имаше, сву имовину своју.“ (Марко 12, 42–44)

Давно је уочено питање које стоји у непосредној вези са ктиторством као таквим: може ли се ишта дати Богу, који је извор свих добара на земљи? Теолошки текстови светих Отаца Цркве о дару и жртви, међу којима се могу издвојити дела Јевсевија Кесаријског, Светог Августина и Светог Максима Исповедника, као и литургијски текстови, дају утемељење размишљању о дару.⁵⁹ У логици појмова дара и даривања временом је долазило до промена. Док се у паганству, а затим и у јудаизму, даривало зарад очишћења, у знак благодарности или испуњења молитава, доласком хришћанства Бог Отац постаје први ктитор: Он даје свога Сина ради искупљења прародитељског греха човечанства (Римљанима 8, 32).⁶⁰ Сво добро на земљи долази од њеног Творца, који је и први новозаветни ктитор. Стављајући се у улогу дародавца,

---

57 Вујошевић 2004, 58.

58 У манастиру Буковац (Влашка, 1573–1574) је у близини веома оштећене групе ктиторских портрета на западном зиду наоса (војводе Александра Мирчеа, његове супруге и сина, те војвода Милоша и Петра), насликана параболa о удовичиној лепти, смештена на суседном зиду, у самом врху северо–западне нише. Ова фреска би се тешко могла интерпретирати у контексту анализе ктиторске композиције, и због свог положаја и због чињенице да је непосредно преко пута ње насликан Деизис, а да у дугачком ктиторском натпису нема помена дара ктитора, већ се говори о искушењима током изгнанства. Negrău, Bedros 2014, 97–98.

59 С тим у вези: Kambourova 2006; Kambourova 2008, 1–15.

60 Kambourova 2008, 10; Drpić 2016, 289.

појединац може имати једино улогу другог ктитора, пошто никада неће моћи да да онолико колико је примио (Прва Коринћанима 4, 7).⁶¹ Брига за спасење и тежња за очишћењем душе често је била узрок живе ктиторске активности током средњег века и касније, а исказивана је разнолико. Питање дара и несаобразности његове материјалне и духовне вредности стоји у основи параболе о удовичиној лепти, која описује догађај који се у Јерусалимском храму збио на дан Великог уторка.⁶² Прича о сиромашној удовици, описана у Јеванђељима по Луки (21, 1–4) и Марку (12, 41–44), поред основног слоја значења и Христове поруке ученицима да давање треба да буде добровољно, несебично и без остатка, чак и у околностима најскромнијег живота, те да је сиромашна удовица блажена (Лука 6, 20), поседује још неколико слојева значења. Један је повезује са перикопом која претходи параболи о сиромашној удовици (Лука 20, 45–47), а говори о књижевницима „који једу куће удовичке“, због чега ће „још већма бити осуђени“, односно о богатима који злоупотребљавају сиромашне и храмовни новац.⁶³ Са друге стране, Ориген причу о удовичиној лепти повезује са одељком Јовановог јеванђеља (8, 20) тумачећи је, у пренесеном смислу, у контексту помена „ризнице“ и храма као метафоре за Цркву Христову. Читање параболе о удовичиној лепти у оквиру богослужења предвиђено је у среду двадесет осму по Духовима (зачало 103 јеванђеља по Луки)⁶⁴, и у четвртак тридесет друге и тридесет шесте недеље по Духовима (зачало 57 јеванђеља по Марку)⁶⁵. Прилози попут лепте, јеврејског новчића најмање номиналне вредности, кованог од бакра⁶⁶, представљају личне дарове, таланте (таленте) дате хришћанима, које они треба, без остатка, да приложе зарад добробити „духовне изградње Цркве“.⁶⁷ Како су таленти хришћана различити (Мт. 25, 14–30), као и материјални статус, њихов се дар, односно принос Богу, вреднује различито.⁶⁸ Исус, посматрајући верне док дају прилог храму, указује ученицима на чињеницу да богати дарују пуно, „али знатно мање од онога колико би могли“, док сиромашна удовица „иде до краја и дарује Цркви све што има“.⁶⁹ Тако две лепте постају символ прихваћеног дара угодног Богу.⁷⁰ И док Ориген сиромаштво удовице тумачи као ограниченост схватања и сиромаштво духа, већина светих Отаца Цркве ову параболу схвата искључиво као етичку поуку: позивање на несебичну жртву, потпуно предавање Богу, спремност на самоодрицање, спознају чињенице да су Богу познате и намере и могућности људи, те да једноставне и великодушне награђује „великом чашћу“.⁷¹ Метафора о две удовичине

---

61 Kambourova 2008, 10; Drić 2016, 282, 288–289.

62 Ракић 2002, 285.

63 Драгутиновић 2015, 98.

64 Ракић (2002), 312.

65 Ракић (2002), 313–314.

66 Ракић (2002), 108, 115. Две лепте чине један кодрант (Мк 12, 42).

67 Драгутиновић 2015, 98.

68 У вези са друштвеним статусом ктитора, дар је у литератури тумачен и као средство потврђивања ауторитета: Hilsdale 2012, 173. О томе, у византијском контексту: Kambourova 2008a, 261–287.

69 Драгутиновић 2015, 99.

70 Драгутиновић 2015, 99. У вези са даром сиромашне удовице стоје и поимање дара код апостола Павла (Друга Коринћанима 8, 9): „Јер Христос богат будући, вас ради осиромаша, да се ви његовим сиромаштвом обогатите“ и у Делима апостолским (20, 35): „Блаженије је давати него примати“ (Дела 20, 35). Rastoin 2011, 417.

71 Драгутиновић 2015, 99.

лепте у њиховим делима тумачи се као израз искрене захвалности Богу⁷², мали допринос који Господ не одбацује⁷³, подстицај на прослављање Бога и стицање Његове благонаклоности⁷⁴, борба са среброљубљем⁷⁵ и жртвовања себе⁷⁶. У Кијево–печерском патерику, зборнику морално–дидактичких поука Светих Отаца, у слову 31. говори се о Еразму монаху из Печерског манастира који је сав свој иметак потрошио на куповину икона и опремање храма, не жалећи материјална средства зарад добробити Цркве.⁷⁷ С тим у вези наводи се и прича из Синајског патерика о младићу који додаје свој скромни прилог у злату изливајући крст по наруџбини патриција, који га на крају награђује јер му је тај принос урачунао као што је Христос вредновао две удовичине лепте.⁷⁸

Српски ктитори крај којих је исписан текст са метафором о дару и две удовичине лепте сликани су у истом ставу на свим сачуваним портретима: благо приклоњене главе, окренути ка светим покровитељима, они се молитвено обраћају „Владики Христу“, „милостивом Господу“, „Сину и Слову Бога живог“, Пресветој Богородици и Светом Николају, уздајући се у њихово милосрђе, „припадајући к њима“ и молећи их да их „помену грешне“ и приме њихов дар.⁷⁹ Реч је о дару као изразу покајања који изискује молитвено посредништво патрона.⁸⁰ Уобичајено место за представљање ктитора крај којих је текст са метафором о удовичиној лепти јесте јужни зид наоса, а само су двојица донатора – кнез Вукић Вучетић у Морачи и јеромонах Георгије у Тројици Пљеваљској морали бити приказана на западном зиду, због чињенице да су површине јужног зида већ биле заузете представама ктитора. Парафразирањем јеванђеља о две удовичине лепте у тексту на зидној слици у храму и његовим читањем током Литургије, реч и слика непосредно се доживљавају и

---

72 „Знај да ми никада нећемо успети да Му достојно заблагодаримо. Ипак, приносимо му благодарност устима и срцем сходно својим силама и Он ће наше срце по свом човекољубљу упоредити са оне две лепте“ (преподобни оци Варсонуфије и Јован, *Подвижничке поуке*, 83). *Добротољубље*: том II, 2000, 433. О дару као изразу захвалности у ширем дискурсу религиозне праксе даривања у Византији и земљама њеног културног круга: Kambourova 2008, 1–15; Drić 2016, 18, 250, 253.

73 „Господ није одбацио ни две лепте удовице. Заправо, Он их је примио са већом благонаклоношћу, неголи богате прилоге многих других“ (преподобни Нил Синајски, *Аскетске поуке и Слово о молитви*). *Добротољубље*: том II, 2000, 157.

74 „Принеси му, дакле, оно што имаш код себе и оно чиме Те је обдарио. Јер, Христос није одбацио ни две удовичине лепте“ (преподобни Јефрем Сирин, *Подвижничке поуке*, 81). *Добротољубље*: том II, 2000, 250.

75 „Немој рећи да скупљаш благо ради сиромаша. Царство се небеско могло купити за само две лепте“ (преподобни Јован Лествичник, *Лествица*, борба са среброљубљем, 4). *Добротољубље*: том II, 2000, 391.

76 „Ако се услед немоћи тела не можеш подвизавати као оци, ... али принеси Богу одрицање од хлеба и пића једући мање од потребног и обраћајући се другима мање слободно, и Бог ће се обрадовати томе будући да је примио две лепте удовичине и обрадовао се због њих више него ли због свега другог“ (преподобни оци Варсонуфије и Јован, *Подвижничке поуке*, 60). *Добротољубље*: том II, 2000, 429.

77 *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* 1989, 137–138.

78 *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ed. J. P. Migne 1858, CC, pp. 260–261.

79 О посвећивању дарова Богу, Пресветој Богородици и светима, и о појави да су свети покровитељи у Византији могли имати и правни статус, а у вези са даривањем: Drić 2016, 251–252.

80 Drić 2016, 262.

прожимају, изражавајући исту суштину. Тако је оно што се види заиста неразделиво од онога што се чује.⁸¹

Тема приношења дара Богу у својој основи је сотериолошка. Ктиторски портрети у зидном сликарству 16. и 17. века као ликовни прикази јавног карактера, представљали су меморију успомене на ктиторе и њихов дар (*mnemosynon*).⁸² Тој сврси служили су и литургијски помен, посебно формулисане молитве и инсистирање на портретској сличности.⁸³ Есхатолошки аспект приношења ктиторског дара такође је веома изражен, посебно у контексту навођења метафоре о удовичиној лепти, будући да је реч о особеном начину интерпретирања Јеванђеља.⁸⁴ У очекивању будућег Суда, материјални дар приноси се зарад очишћења душе, као видљиви израз покајања и свести о сопственој грешности, али и као залог спасења (*Hyper sōtērias, Hyper tēs psychēs, Donatio pro anima*).⁸⁵ Ктитор испољава наду да ће, попут сиромашне удовице из јеванђеоске параболе, примити духовни еквивалент свог удара: опроштај грехова, спасење душе и вечни живот.⁸⁶ За разлику од “егзистенцијалног” дара, својственог људима, Бог својим верним служитељима може узвратити посебним даровима, у том смислу и даром моћи, тј. власти.⁸⁷ Христос као први, неприкосновени дар Господа и залог спасења људског рода, обавезује примаоце овог првог дара – оне који уживају у плодовима Богом дароване им власти, да даром узврате.⁸⁸ Овај дар парафразира се и у молитвеним текстовима српских ктитора друге половине 16. и почетка 17. века. Сиромашна удовица Богу узвраћа даром од кога се храм неће обогатити, јер није реч о материјалном ударају, већ о спремности на потпуну жртву и предавање свега Богу – највећем дару који заслужује пажњу, похвалу и љубав Господњу.⁸⁹ Реч је о истинском новозаветном милосрђу⁹⁰ и нади на опроштење грехова, која бива награђена сразмерно испољеном христољубљу: највећем христољубљу највише се опрашта (Лк. 7, 47–50).⁹¹

У вези са приношењем дара Богу, неопходно је истаћи евхаристијски аспект достојног приношења Дарова, учитан и у даривање од стране ктитора. У молитви

---

81 Ракићевић 2011, 301–303 и даље; Дрпић 2016, 266–267.

82 Преображенский 2010, 13, 33, 86, 111, 127, 345, 374; Дрпић 2016, 262, 266–267, 276. За анализу *metoia*е пећког патријарха Максима, у светлости фунерарне праксе српских црквених достојанственика: Поповић 2003, 111–125.

83 Дрпић 2016, 264–265, 276 са литературом у нап. 74.

84 О интерпретирању Јеванђеља и о есхатолошком у уметности, в. Ракићевић 2017, 1062.

85 Дрпић 2016, 252, 262; Matović 2017, 22 нап. 6.

86 У топос даривања учитана је и древна формула „do ut des“. Преображенский 2010, 17, 442; Дрпић 2016, 19–21, 250, 281 и даље.

87 О механизму реципроцитета и обавези да се на дар узврати, у светлости антрополошких истраживања: Mauss 1923–1924, 30–186; Kambourova 2008, 10; Дрпић 2016, 12, 250, 279, 288–289.

88 О аспекту „размене дарова“, који повезује садашњост и вечност у Есхатону, и о даривању као духовном преображају дародавца: Дрпић 2016, 249–250, 256, 288–289.

89 Драгутиновић 2015, 99–100. О поимању богатства и сиромаштва у првим вековима хришћанства у делима Светих Отаца: Feiertag 1988, 156–178; Charles 1998, 41–49.

90 „Истинско новозаветно милосрђе огледа се у некористољубивој милостињи и љубави. Оно има толико вредности у очима Божјим, да се достојно може наградити једино о васкрсењу праведних, када ће се праведницима доделити вечно блаженство у вечном животу (Лк. 14, 12–13; Мт. 25, 46). Највећу вредност у очима Бога и Спаситеља нашег Господа Исуса има милосрђе из чистог човекољубља, без икакве примесе користољубља и хвалисавости. То је милосрдни Спаситељ објавио, када је удовичину милостињу од две лепте прогласио за највећи дар, јер је она дала све што је имала, сву храну своју, а други су давали од сувишка свога (Мк. 12, 41–44; Лк. 21, 1–4). Поповић 1935, 643.

91 Поповић 1935, 644.

Херувимске песме „Нико није достојан“ свештенослужитељ стојећи пред Престолом изговара: „ ... Јер Теби прилазим приклонивши главу своју, и молим Ти се: Не окрени лице Твоје од мене, нити ме одбаци од деце Твоје, него ме удостој да Ти ја, грешни и недостојни слуга Твој, *принесем ове Дарове*. Јер си Ти који приноси и Који се приноси; који прима и који се раздаје, Христе Боже наш ...“.⁹² Непосредно након Херувимске песме и Великог Входа следи Анафора Свете Литургије у којој се помињу живи и упокојени, међу којима и ктитори, јер право ктитора на помен спада у ред основних, ритуалних права донатора.⁹³ Увођењем метафоре о удовичиној лепти у богословски оквир текстова исписиваних у склопу ктиторских композиција, истакнут је труд донатора из времена османске власти, заснован на доброј и некористољубивој жељи,⁹⁴ упоређен са прихваћеним даром сиромашне удовице који Христос похваљује. Тиме је чину приношења дара Богу, који стоји у основи ктиторске слике, дат нови слој значења.

Ни у једном од текстова са метафором о удовичиној лепти не помиње се реч „дар“, већ су уместо ње најчешће заступљене синтагме: „мали принос“ *малое приношеніе* (Будисавци), „принос“ *приношеніе* (Морача – свитак у рукама Богородице), „мало мољење“ *малое молѣніе* (Света Тројица Пљеваљска), „мали труд“ *малое потружденіе* (наос Мораче – свитак у рукама кнеза Вукића Вучетића) и „брига“ *пот(ь)щаніе*⁹⁵ (Бања код Прибоја) (табела 1).⁹⁶ „Приношеније“, „потружденије“, „потштаније“, а посебно „моленије“ – термини су који се кроз средњи век и поствизантијско раздобље често срећу у посветним текстовима „који прате ктиторска и приложничка дела“.⁹⁷ Ове речи и синтагме („малоје моленије“, „малое приношение“, „малоје потружденије“) имају и значење конкретног молитвеног дара, прилога који ктитори приносе Богу, Пресветој Богородици и светима. Тај прилог је истовремено „материјални израз побожности“, „дар за милост која се очекује од Бога, било на овом свету, било на другом, који ће настати после Страшног суда“ и „чиста молитва“.⁹⁸ „Принос“, који се помиње и у молитви Анафоре, истиче већ уочену евхаристијску природу приношења дара Богу.⁹⁹ Представе ктитора друге половине 16. и почетка 17. века крај којих је исписан текст са метафором параболе о удовичиној лепти, по правилу су део сликане композиције која садржи и приказ конкретног „модела“ храма – ктиторског дара који се јавно представља.¹⁰⁰ Тако храм у рукама као видљиву форму „мољења“ – конкретног молитвеног дара, имају Стефан Дечански и Стефан Душан (којима следује епископ Никола) у Бањи Прибојској, патријарх Макарије Соколовић у Будисавцима, Стефан Вукановић у Морачи, Георгије

---

92 *Службеник* 2015, 115, 187. Српски рукописни и штампани Литургијари 16. века садрже ову молитву. Хрваћанин 2017, 280 и даље.

93 Марковић 1925, 113–115; Троицки 1935, 120–121; *Лексикон српског средњег века* 1999, 339; Дрѓић 2016, 264–265, 276; Хрваћанин 2017, 285–287.

94 О овом, неопходном аспекту приношења дара: Hilsdale 2012, 171.

95 Термин *потщаніе* има значење: „брига“, „старање“, „немир“. Петковић 1935, 170.

96 Сви ови термини суштином свога значења у контексту ктиторске слике представљају синониме. На ово указује: Мандић 1975, 59. Он изводи формулу: „моленије = приношеније = приложеније = дар = задужбина“. О коришћењу синтагме „мали дар“ и термина „прими“ у ктиторским натписима: Дрѓић 2016, 290–291, 294.

97 Бројне примере наводи: Мандић 1975, 52–55 и даље.

98 Мандић (1975), 55, 58–59.

99 Дрѓић 2016, 288–289.

100 Израз „модел храма“ представља опште прихваћени технички термин који се односи на ктиторски дар у виду умањене представе реално постојећег храма и његове архитектуре. Маринковић 2007; Преображенский 2010, 23.

Поблаћанин у Светој Тројници Пљеваљској и монах-китор у Пиви.¹⁰¹ У контексту парафразе параболе о удовичиној лепти и приношења дара Богу, слика храма у оквиру киторских композиција асоцира не само на конкретну задужбинарску активност, већ постаје и парадигма етичког модела, обрасца савршеног Богу угодног киторства – саображеног средњовековном, у који је учитана идеја великодушности, којој сиромаштво не може служити као изговор.¹⁰² У тешким околностима живота Срба у Османској империји, одабрана метафора одражава тежњу нових донатора да истакну значај несегичног даровања. И заиста, институција киторства у српској средини током 16. и 17. века доживљава ренесансу, прожимајући све слојеве друштва, па о размерама велике духовне и културне обнове сведочи број подигнутих и обновљених храмова, изведених фресака, насликаних икона и сачуваних киторских представа.¹⁰³

Извори

- Добротољубље*, том II (2000): Манастир Хиландар.
- Patrologiae Cursus Completus*, Series Graeca, ed. J. P. Migne (1858): Paris: Petit-Montrouge.
- Петковић, Владимир (1935): *Записи и натписи у старим црквама српским*, Старинар: орган археолошког института САН III, сер. X–XI, Београд, 36–46.
- Службеник* (2015): Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Стојановић, Љубомир (1902): *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд.
- The Paterik of the Kievan Caves Monastery* (1989): tr. M. Heppell, Cambridge: Cambridge University Press.

Литература

- Бабић, Гордана (1979): *Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд: САНУ, 319–342.
- Валтер, Кристофер (1991): *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, Архиепископ Данило II и његово доба: Међународни научни скуп САНУ, 354–360.
- Velmans, Tania (1971): *Le Portrait dans l'art des Paléologues*, in: *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise: Actes du Colloque organisé par l'Association internationale des études byzantines, 93–148.
- Vojvodić, Dragan (1998), *Donor portraits and compositions*, in: Hilandar Monastery (ed. G. Subotić): Serbian Academy of Sciences and Arts, 249–262.

---

101 По мишљењу Светислава Мандића, употреба речи „молење“ у значењу молитава–дар „карактеристична је само за живе дародавце“. Мандић (1975), 55, 59. С тим у вези он наводи бројне примере. У светлости ове тезе тумачи и киторски портрет монахиње Анастасије из студеничке приправе (1568) и натпис који је прати („О пресвета Дево и Бога нашег мати, прими молење рабе своје и монахиње Анастасије“), искључујући могућност да је реч о супрузи Стефана Немање. В.: Мандић (1975), 48–64.

102 Marguerat 2012, 345.

103 Шупут 1984; Petković 1990, 401–414; Матић 2017, 364 са литературом у нап. 3.

Војводић, Драган (2006): *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, у: Манастир Морача (уредници Б. Тодић, Д. Поповић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 73–91.

Војводић, Драган (2010): *Слика световне и духовне власти у срској средњовековној уметности*, Зборник за ликовне уметности Матице српске бр. 38, 35–78.

Војводић, Драган (2012): *Портрети првих ктитора у приземљу жичке куле. Порекло иконографије*, Ниш и Византија 10, 323–339.

Војводић, Драган, Живковић, Милош (2014): *Деизисни чин из Пиве. Прилог проучавању иконостаса и иконописа у пивском манастиру*, Зограф 38, 203–220.

Војводић, Драган (2015): *Краљевство и знаци царске власти: инсигније и политика у доба Немањића*, Шеста национална конференција византолога (излагање у оквиру прве тематске седнице *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. У сусрет осамстогодишњици постанка краљевства и самосталне помесне цркве*).

Војшевић, Жарко (2002): *Стари завет у аренама повеља Стефана Душана*, *Стари српски архив, књига 3*, Београд – Бања Лука – Српско Сарајево – Ваљево – Чачак, 227–247.

Војшевић, Жарко (2004): *Хрисовуља краља Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму*, *Стари српски архив, књига 3: Споменица професора Симе Ћирковића*, Београд – Бања Лука – Српско Сарајево – Ваљево – Чачак, 45–69.

Војшевић, Жарко (2008): *Moses as a Role Model in the Serbian Charters after 1371. Changing Patterns*, *Balkanica XXXIX: SASA Institut Belgrade*, 69–78.

Grabar, André (1936): *L'empereur dans l'art byzantin: recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient*, Paris: College de France.

Драгутиновић, Предраг (2015), *Који чита да разуме: Теме из Светог Писма и Новог Завета*, Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић и Библијски институт Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Đrpić, Ivan (2016): *Epigram, Art and Devotion in Later Byzantium*, Cambridge University Press.

Ђурић, Војислав, Ћирковић, Сима, Кораћ, Војислав (1990): *Пећка патријаршија*, Београд: Југословенска ревија, Приштина: Јединство.

Ђурић, Војислав (1992), *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф 22, 12–27.

Ивановић, Милан (1961): *Црква Преображења у Будисавцима*, Старине Косова и Метохије 1, Приштина: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 113–144.

Ивановић, Милан (1984): *Икона Преображења у Будисавцима и ктиторски натписи у Ваганешу и Св. Николи*, Саопштења XVI, Београд: Републички завод за заштиту споменика културем 187–198.

Кајмаковић, Здравко (1977): *Георгије Митрофановић*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Kambourova, Tania (2006): *Donner à Dieu? Pour une anthropologie historique de l'image byzantine du souverain*, *Proceedings of the 21st International Byzantine Congress*, Ashgate: Londre: I.2 „Theories of Empire“, 1–5.

Kambourova, Tania (2008): *Pouvoir et prière dans les images byzantines de don*, in: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre BUCEMA*, 1–15.

Kambourova, Tania (2008a): *Ktitor: le sens du don des panneaux votifs dans le monde byzantin*, *Byzantion* 78, 261–287.

Лексикон српског средњег века (1999): *Лексикон српског средњег века* (приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд: Завод за графичку технику Технолошко-металуршког факултета.

Мандић, Светислав (1975): *Древник – записи конзерватора*, Београд: Слово љубве.

Marguerat, Daniel (2012): *Riches et pauvres, un parcours Lucanien*, in: *Non mi vergogno del Vangelo, potenza di Dio*, Studi in onore di Jean-Noël Aletti SJ, a cura di F. Bianchini e S. Romanello, Roma: Pontificio Istituto Biblico, 327–350.

Марковић, Василије (1925): *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за културу, језик, историју и филозофију бр. 5: Београд, 100–125.

Маринковић, Чедомила (2007): *Слика подигнуте цркве: представе архитектуре на ктиторским портретима у српској и византијској уметности*, Београд: Принцип Бонарт прес – Крагујевац: Центар за научна истарживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу.

Матић, Миљана (2008): *Ктиторски портрети у српском сликарству XVI и XVII века*, Београд: Филозофски факултет – Одељење за историју уметности (магистарски рад).

Матић, Миљана (2017): *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд: Музеј Српске православне цркве.

Matović, Tamara (2017): *O zaveštavanju u srpskom srednjovekovnom pravu*, Pravni zapisi, god. VIII. br. 1, 20–33.

Mauss, Marcel (1923-1924): *L'essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, L'Année sociologique - publiée sous la direction de Émile Durkheim, Nouv. Sér. 1, 30-186.

Negrău, Elisabeta, Bedros, Vlad (2014), *The Monasteries of Oltenia. Art and Spirituality*, Bucharest: Romanian Cultural Institute.

Пејић, Светлана (2009): *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Пејић, Светлана (2009а): *Макарије Соколовић – титуле и слике*, Иконографске студије 2, 183–193.

Петковић, Владимир (1925): *Натписи и записи у старим српским црквама*, Старинар трећа серија, књига друга (за 1923), 17–32.

Петковић, Сава (1935): *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима.

Петковић, Сретен (1965): *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије: 1557–1614*, Нови Сад: Матица српска – Одељење за ликовне уметности.

Petković, Sreten (1965а): *Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji 1619/1620. godine*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije IX, Priština 1965, 237–249.

Петковић, Сретен (1974): *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд: Филозофски факултет – Институт за историју уметности.

Петковић, Сретен (1978): *Сликарство спољашње приправе Грачанице, Византијска уметност почетка XIV века*, Београд: Филозофски факултет, 201–212.

Петковић, Сретен (1986): *Морача*, Београд: Српска књижевна задруга – Просвета.

Petković, Sreten (1990): *Art and Patronage in Serbia during the early period of Ottoman Rule (1450-1600)*, Byzantinische Forschungen band XVI: Verlag Adolf M. Hakkert – Amsterdam, 401–414.

Петковић, Сретен (1992): *Српски патријарси XVI и XVII века као ктитори*, Зборник у част Војислава Ђурића, Београд: Филолошки факултет – Филозофски факултет – Институт за књижевност и уметност: Просвета, 129–139.

Петковић, Сретен (1995): *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд: Српска књижевна задруга.

Петровић, Радомир (1983), *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења 15, 243–248.

Поповић, Даница (2003), *Memoria пећког патријарха Максима*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 34–35, Нови Сад: Матица српска, 111–125.

Поповић, Даница (2006): *Ктитор Мораче и његов култ*, у: Манастир Морача (уредници Б. Тодић, Д. Поповић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 55–72.

Поповић, Јустин (1935): *Богочовек и Његово дело (христологија и сотериологија)*, у: *Догматика православне цркве*, књига друга, Београд: Књижарница Р. Туковића.

Преображенский, Александр (2010): *Ктиторские портреты средновековой Руси XI - начало XVI века*, Москва: Северный Паломник.

Радојчић, Светозар (1975): *Портрет патријарха Пајсија у Националном музеју у Равени*, у: *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 283–286.

Ракић, Радомир (2002): *Библијски речник*, Београд: Златоусти.

Ракићевић, Тихон (2011): *Литургијски доживљај иконе, Светог писма и богослужбених текстова*, Српска теологија данас 2010, књига 2, Београд: Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета, 301–314.

Rakićević, Tihon (2017): *Legal basis for symbolism disappearance in sacral art (Abolition of regulations that were not good [Ezek 20, 25])*, Teme – journal for social sciences, vol. XLI, no 4, Niš: University of Niš, 1057–1072.

Rastoin, Marc (2011): *Le don au cœur de la compréhension lucanienne de l'Évangile (Ac 20,35)*, Revue théologique de Louvain 42, 408–424.

Стародубцев, Татјана (2012): *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији*, Византијски свет на Балкану II: Византолошки институт САНУ, 523–550.

Тимотијевић, Мирослав (2008): *Манастир Крушедол*, књига I–II, Издавачка кућа Драганић-Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине.

Тодић, Бранислав (1988): *Грчаница: сликарство*, Београд: Просвета-Приштина: Јединство.

Томовић, Гордана (2010): *Ктитори манастира Свете Тројице Пљеваске*, Гласник завичајног музеја Пљевља књ. 7, 37–55.

Троицки, Сергеј (1935): *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, Глас Српске Краљевске Академије 168, 79–135.

Feiertag, Jean-Louis (jun. 1988): *Quelques commentaires patristiques de Proverbe 22,2: Pour une Nouvelle Approche du Problème Richesses et Pauvreté Dans l'Église des Premiers Siècles*, Igiliae Christianae, Vol. 42, No. 2, 156–178.

Charles, L'Eplattenier (1998): „Petits“ ou „pauvres“ dans l'évangile de Luc, in: *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique*, N°59, 41–49.

Hilsdale, Cecily (2012), *Gift*, in: *Studies in Iconography* vol. 33: *Medieval art history today – critical terms*, Kalamazoo: Western Michigan University 171–182.

Хрваћанин, Ратко (2017): *Историјско-богословска анализа српских штампаних Литургијара из XVI века*, Београд – Врњци: Институт за литургику и историју уметности Православног богословског факултета.

Шекуларец, Божидар (1991): *Пива у записима и натписима, Четиристо година манастира Пива* (Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужимама 16. и 17. јула 1987. године), Титоград: Историјски институт СР Црне горе, 51–65.

Шупут, Марица (1984): *Српска архитектура у доба турске власти: 1459–1690*, Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

**WIDOW'S MITE: A METAPHOR OF THE DONOR'S GIFT IN THE SERBIAN
POST-BYZANTINE PAINTING**

„Truly I say to you that this poor widow has put in more than all; for all these out of their abundance have put in offerings for God, but she out of her poverty put in all the livelihood that she had“. Luke 21, 3-4

By analyzing the donor portraits in Serbian wall painting of the second half of the 16th and the beginning of the 17th century, from the group of nearly fifty representations of Serbian ktetors in the wall painting that originates from the age of the restored Peć Patriarchate, seven key portraits were singled out. Within these donor portraits there is a text of the prayer, usually inscribed on the scroll they are holding in the hand, only in one case written above the painted church model. These prayers contain a characteristically formulated paraphrase of the poor widow's gift of the two mites (gr. *lepta*, very small copper coins) to the Jerusalem Temple's treasury. All of these donor portraits were painted between 1564 and 1606 in churches of Budisavci (1568), Saint Nicholas of Dabar – Banja near Priboj (1571), Morača (1574), Saint Trinity near Pljevlja (1592, 1594/1595) and Piva (1604–1606). Among them are the donor compositions that were completely created during the second half of the 16th and the beginning of the 17th century, with accentuated iconography of the votive image (Budisavci, Saint Trinity near Pljevlja, Piva), and those whose first layer of the painting originates from the Middle Ages (Saint Nicholas of Dabar, Morača) and has been only repeated, with some important additions, in the second half of the 16th century. Through their prayers, donors address themselves to the Lord Jesus Christ, the Most Holy Mother of God and Saint Nicholas, pleading them to receive their modest gift the same way Lord has received the poor widow's two mites, smallest gift of all, as it has been described in the Gospel book (Luke 21: 1–4, Mark 12: 41–44). Serbian donors name their offering to the God as "little yield" and "little effort". All donor compositions, along with the portraits and the prayers that mention the poor widow's gift, include the representation of the model of the temple that is being offered to the patron saint. At the end of this paper, the content of the dedicatory prayers of Serbian donors has been discussed within the theology of the offering to God, and in relation to the complex circumstances that Orthodox Serbs and Serbian Church – the Peć Patriarchate were going through while living within the Ottoman Empire.

